

СПІВВІДНОШЕННЯ РЕФЕРЕНДУМУ З ІНШИМИ ФОРМАМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ УЧАСТІ ГРОМАДЯН У ПРАВОТВОРЧОСТІ

CORRELATION OF THE REFERENDUM WITH OTHER FORMS OF DIRECT PARTICIPATION OF CITIZENS IN LAW-MAKING

Чепульченко Т.О.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
факультету соціології та права*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Кругікова І.Д.,

студент факультету соціології та права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті здійснено розгляд загальнотеоретичного співвідношення головної форми безпосередньої участі громадян у правотворчості – референдуму – з іншими формами безпосередньої участі громадян у правотворчості – народним вето, народною правотворчою ініціативою, парламентськими слуханнями, слуханнями в комітетах, громадським обговоренням та електронними консультаціями. Здійснено аналіз основної форми безпосередньої участі правотворчості Українського народу – референдної правотворчості, визначено її зміст. Простежено розвиток форм безпосередньої участі громадян у правотворчості в зарубіжних країнах. Досліджено особливості конституційно-правового регулювання народного вето, народної законодавчої ініціативи, парламентських слухань, слухань у комітетах в Україні та інших країнах, зокрема в Австрії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Данському Сполученому Королівстві, Киргизстані, Німеччині, Російській Федерації, Сполучених Штатах Америки, Швейцарській Конфедерації тощо. Визначено особливості реалізації форм безпосередньої участі громадян у правотворчості у різних країнах.

Здійснено характеристику основного законодавства України, Конституції України, Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року та Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року щодо головної форми безпосередньої форми правотворчості Українського народу – референдної правотворчості. Описано їхній зміст і причини їх припинення. Запропоновано вдосконалити процедуру контролю за результатами здійснення обов'язкових рекомендацій, які оформлені у правовому акті Верховної Ради України та були прийняті після слухань, створивши Національне агентство України з питань контролю за результатами здійснення обов'язкових рекомендацій, які оформлені у правовому акті Верховної Ради України та були прийняті після слухань, і прийняти відповідний законопроект. Запропоновано створити доступну для всіх систему, завдяки якій населення матиме змогу дізнаватися інформацію про проведення слухань, зміст рекомендацій для учасників і хід виконання таких рекомендацій. Також запропоновано прийняти новий Закон «Про всеукраїнський референдум», положення якого будуть формуватися на європейських стандартах, особливо враховуючи позицію Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії).

Ключові слова: референдум, безпосередня участь громадян у правотворчості, правотворча ініціатива, народне вето, громадське обговорення, електронні консультації.

In this article the general theoretical relation of the main form of direct participation of citizens in law-making – a referendum with other forms of direct participation of citizens in law-making – people's veto, people's law-making initiative, parliamentary hearings, hearings in committees, public discussions, is considered. The analysis of the main form of direct participation of lawmaking of the Ukrainian people – reference lawmaking, its content is determined. The development of forms of direct participation of citizens in law-making in foreign countries is monitored. The peculiarities of the constitutional and legal regulation of the people's veto, the people's legislative initiative, parliamentary hearings, hearings in committees in Ukraine and other countries, in particular in Austria, Azerbaijan, Belarus, Georgia, the Danish United Kingdom, Kyrgyzstan, Germany, the Russian Federation, the United States, the Russian Federation The Swiss Confederation and the like. The features of realization of forms of direct participation of citizens in law-making in different countries are determined.

The basic legislation of Ukraine, the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the All-Ukrainian Referendum" of November 6, 2012 and the Law of Ukraine "On the All-Ukrainian and Local Referenda" of July 3, 1991 on the main form of direct lawmaking of the Ukrainian people – reference lawmaking, have been implemented. Their contents and reasons for their termination are described. It is proposed to improve the procedure for monitoring the results of the implementation of mandatory recommendations, which were formulated in a legal act of the Verkhovna Rada of Ukraine and adopted after the hearings, creating a National Agency of Ukraine for monitoring the results of the implementation of mandatory recommendations, which are formulated in a legal act of the Verkhovna Rada of Ukraine and were adopted after the hearings and passed the relevant bill. It is proposed to create a system that is accessible to all, so that the public will be able to find out information about the hearings, the content of the recommendations for participants and the course of implementation of such recommendations. It is also proposed to adopt a new Law on All-Ukrainian Referendum, the provisions of which will be based on European standards, especially taking into account the position of the European Commission for Democracy through Law (Venice Commission).

Key words: referendum, direct participation of citizens in law-making, law-making initiative, popular veto, public discussion, electronic consultations.

Постановка проблеми та актуальність роботи. Нині у світі відбувається реформування правових інститутів, саме тому дослідження теоретичних засад правотворчості народу набуває особливої актуальності у процесі розподілу правотворчих функцій між державою та народом. У нашій країні поширеною формою безпосередньої участі громадян у правотворчості є референдум, однак для формування демократичної правової держави необхідно реалізувати різні форми безпосереднього народовладдя. Для того, щоб їх реалізувати, спо-

чатку необхідно з ними ознайомитися та визначити їхнє співвідношення з референдумом для виявлення більш перспективних для країни форм безпосередньої участі громадян у правотворчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження в цій темі пов'язані з аналізом перспективних форм участі народу у правотворчості для виявлення особливостей співвідношення референдуму з іншими формами правотворчості. Такі дослідження проводили у своїх роботах О.С. Білоус, О.А. Грабильнікова,

В.М. Корчак, Ю.Р. Мірошніченко, О.М. Мудра, В.Ф. Нестерович, В.Ф. Погорілко, Т.О. Рябченко, І.Ю. Средницька та інші.

Мета статті – визначення співвідношення референдуму з іншими формами безпосередньої участі громадян у правотворчості.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи зарубіжні та вітчизняні праці вчених, можна зробити висновок, що головною формою безпосередньої участі громадян у правотворчості є референдум. Референдум – це форма безпосередньої форми правотворчості Українського народу. Зміст референдної правотворчості визначають нормативно-правові акти, які були схвалені на референдумі, а головним суб'єктом референдної правотворчості є народ. Однак більшість дослідників звертають свою увагу й на інші форми безпосередньої правотворчості народу. Російський правознавець В.М. Руденко до інститутів, що регулюють безпосередню правотворчість народу, відносить народне вето, загальні збори громадян, референдум і народну правотворчу ініціативу [1, с. 14]. Д. Шмідт стверджує, що є дві головні форми правотворчості – це «referendum» та «initiative» [2]. Подібної позиції дотримуються й наші вітчизняні дослідники у своїх працях [3, с. 29].

Слід зауважити, що в Україні народне вето та правотворча ініціатива юридично не закріплені. Вважається, що це є суттєвим недоліком щодо народного волевиявлення.

Правотворча ініціатива дає змогу зробити участь громадян у правотворчому процесі більш широкою, однак деякі ініціативи можуть бути спрямовані на задоволення корпоративних інтересів, які не сходяться з державними інтересами. Отже, спочатку необхідно дослідити практику зарубіжних країн із застосування правотворчої ініціативи, тому що без необхідних знань цей інститут може бути спрямований на задоволення політичних інтересів. Народне ж вето можна використовувати задля скасування певного закону чи його положень.

Визначимо головні характеристики інститутів народного вето та народної правотворчої ініціативи. Закордонно правотворча ініціатива виступає інститутом, який визначає, що певна кількість громадян може пропонувати, наприклад, проекти закону тощо. Є конституційна та законодавча ініціатива. На державному рівні народна правотворча ініціатива закріплена у Білорусі, Грузії, Швейцарії та інших країнах.

Т.О. Рябченко вважає, що є декілька варіантів інституту правотворчої ініціативи народу. Згідно з першим варіантом, ініціатива громадян виноситься на всенародне голосування поза представницьким органом влади (народ ухвалює нормативно-правові акти поза парламентом). У цьому випадку необхідно лише зібрати підписи для проведення референдуму щодо нормативно-правового акта. Також можна зазначити, що в цьому випадку роль представницького органу мінімальна. Відповідний орган влади не може внести якісь зміни чи доповнення. Другий варіант передбачає, що ініціатива громадян якраз таки вноситься до представницького органу для розгляду, а вже потім вноситься на голосування. У цьому випадку народ так само відіграє головну роль, але представницький орган державної влади має певний вплив і може висунути альтернативний законопроект. За третім варіантом, ініціатива громадян подається до представницького органу для розгляду та прийняття. Якщо представницький орган державної влади погоджується прийняти закон без змін, то на подальший розгляд законопроект не вноситься за межі органу. Отже, народ не може виявляти свою волю в цьому випадку шляхом безпосередньої участі в прийнятті рішення щодо законопроекту. Останній варіант передбачає, що ініціатива громадян вноситься до представницького органу державної влади, який самостійно їх розглядає та приймає. Такий спосіб поширений в Австрії

та Італії. У цих країнах головну роль відіграє саме представницький орган [4].

Наші співвітчизники розуміють «народну законодавчу ініціативу» як право громадян висунути законопроект, який парламент має розглянути. Отже, українські правознавці характеризують народну ініціативу як інститути, які поєднані з діяльністю парламенту. Однак закордонно такої способі не мав успіху. Отже, якщо певна кількість громадян підтримає ініціативу і вона буде реалізована парламентом чи самим народом, то можливе буде прийняття нормативно-правового акту.

Згідно з Конституцією України право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово. Хоча й у Білорусі та Киргизстані народна правотворча ініціатива закріплена на державному рівні, на практиці вона не є ефективною, тому що в країнах дуже низький рівень політичної активності у населення.

У Російській Федерації були спроби прийняття закону щодо правотворчої ініціативи, однак усі вони були невдалі. У Росії громадяни можуть здійснювати правотворчу ініціативу на місцевому та регіональному рівнях. У Грузії та Азербайджані правотворча ініціатива лише набула закріплення в Конституції країни та перебуває на етапі формування.

У деяких штатах США виборці мають право запропонувати законопроект із будь-якого питання, що належить до компетенції штату, присутне право населення змінювати текст законопроекту до і після набуття ним чинності. Також якщо виникне ситуація, за якої не вистачатиме голосів на підтримку правотворчої ініціативи, то можливий збір додаткових підписів.

З народною ініціативою тісно пов'язане народне вето. Зараз інститут «народного вето» – це інститут безпосередньої демократії, який є формою реалізації народом права на правотворчість. Завдяки народному вето в народі є право відхиляти шляхом референдної правотворчості закони чи їхні положення, які були прийняті представницьким органом державної влади та приведені в дію [5, с. 17; 6, с. 16].

Вважається, що «народне вето» є різновидом відхиляючого референдуму, тому слід звернути увагу на його ознаки.

Узагалі, необхідність у скасувальному голосуванні з'являється лише в одному випадку – якщо правотворчий процес завершився і нормативно-правовий акт набрав чинності. Народ має право заборонити закон, який не відповідає їхнім інтересам. Використавши право «вето», громадяни припиняють дію закону. У цьому і є головна відмінність цього інституту від іншого референдуму. Отже, «народне вето» має повністю заперечувальний характер, тому що скасовує акт повністю.

«Народне вето» широко застосовується у Швейцарській конфедерації. У тексті Федеральної конституції Швейцарії темі референдуму присвячена глава одного з розділів. Стаття 141 Розділу № 4 описує саму процедуру проведення факультативних референдумів, на яких власне виборці країни можуть використовувати «народне вето». Конституція Швейцарської Конфедерації була прийнята в 1874 році, відтоді в країні відбулось приблизно 190 факультативних референдумів, вони були проведені майже щороку. Щодо спроб провести саме «народне вето», то їх налічують близько 225. Останній референдум відбувся 19 травня 2019 року. У бюлетенях цього референдуму було лише два питання – прийняття реформування пенсійного фінансування та контроль за вогнепальною зброєю. Обидва питання набрали понад 60 % голосів «за» та були прийняті.

Конституція Королівства Данія також передбачає «народне вето». У статті 42 Конституції прописано пункти

для ініціювання та проведення відхиляючих референдумів. Процедура такого референдуму була ініційована лише один раз. 31 травня 1963 року в парламенті прийняли 10 земельних законів. Депутати партій зібрали підписи для проведення референдуму з чотирьох законів із 10. Перший закон полягав у тому, що кожна особа, яка купувала землі сільськогосподарського призначення, мала проживати на ньому мінімум 6 місяців. Другий закон стверджував, що у разі продажу ділянок землі сільськогосподарського призначення держава буде отримувати першочергове право на купівлю цієї землі. Третій закон схожий із другим, але він стосувався нерухомості. Четвертий закон мав створити список певних територій, які мають велике значення для суспільства. 25 червня 1963 року відбувся референдум. Виборці проголосували проти всіх чотирьох законів, а разом із ними були відкликані й інші шість.

Як і в Данії, можливість для застосування «народного вето» в австрійців була лише одна – у листопаді 1978 року відбувся референдум, завдяки якому виборці могли затвердити або відхилити Закон про мирне використання ядерної енергетики, проведення цього референдуму було спричинено запуском атомної електростанції «Цвентендорф». Результати цього референдуму вирішили, що цей закон буде відхилено, адже 50,5 % проголосували «проти». Після цього референдуму атомна енергетика в Австрії не використовується, а електростанція була демонтована [7].

В Україні поширеними формами впливу народу на правотворчість є обговорення проєктів законів шляхом участі громадян у парламентських слуханнях, слуханнях парламентських комітетів тощо. Проведення парламентських і комітетських слухань закріплено в Конституції України, Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, Законі України «Про комітети Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року № 116/95-ВР [8; 9].

Предметом обговорення на парламентських слуханнях є питання, що стосується суспільних інтересів і потребують законодавчого врегулювання. Наслідок слухання – це видання обов'язкових до виконання рекомендацій. Однак процедура контролю за результатами їх виконання потребує вдосконалення.

Слухання в комітетах законодавчого органу є офіційним заходом, під час якого депутати отримують стислу інформацію з якогось певного питання від органів виконавчої влади, представників громадськості. Головний недолік такої процедури – немає загальнодоступної інформації про порядок денний слухань, час та місце їхнього проведення, зміст рекомендацій учасників і хід виконання цих рекомендацій.

Традиційними учасниками парламентських і комітетських слухань є члени парламенту. Однак законодавство різних країн може передбачати можливість участі в комітетських слуханнях лише членів певного комітету. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки Конгрес може заборонити усім конгресменам брати участь у слуханнях, які не належать до певного комітету. Окрім членів парламенту, учасниками можуть бути представники органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, політичних партій, наукових установ тощо.

У США слухання в Конгресі – це головна форма початку збору та аналізу інформації на перших стадіях підготовки до прийняття політичного рішення. Слухання є універсальним засобом збору інформації, який використовується комітетами для вирішення питань, пов'язаних із політикою та контролю за діяльністю виконавчої влади.

Німеччина – ще одна країна, де застосовуються слухання. Слухання в комітетах можуть бути проведені на етапі, коли відбувається детальний аналіз законопроєкту в комітеті, у цей час вислуховують різні політичні позиції, пропозиції, розробляють, якщо необхідно, компромісний варіант законопроєкту. Слухання може допомогти

зібрати необхідну інформацію, привернути увагу народу до цього питання. За необхідності комітет може організувати громадське слухання, у якому учасниками будуть експерти, представники зацікавлених груп та інші особи, які зможуть надати необхідну інформацію з цього питання. Витрати експертам та особам, що надають певну інформацію, повинні бути відшкодовані згідно з офіційним запрошенням, із приводу якого було винесено рішення комітету за попередньо отриманої згоди президента [10].

Слід зазначити, що в Україні дієвими формами участі громадян у правотворчому процесі є громадське обговорення чи електронні консультації, які проводяться згідно з Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 [11].

Найголовнішими умовами щодо проведення консультацій є гласність і прозорість. А саме тому громадськість повинна знати, де і як будуть проводитися майбутні консультації, що саме на них буде обговорюватися, які вони можуть мати наслідки тощо.

Інформація щодо організації громадського обговорення оприлюднюється у рубриці вебсайту виконавчої влади – «Консультації з громадськістю». Громадське обговорення починається з офіційного опублікування інформаційного повідомлення про його проведення. Термін проведення такого обговорення – 15 днів. Учасники в усній та письмовій формах можуть подавати свої зауваження та пропозиції. За результатами обговорення орган виконавчої влади зобов'язаний підготувати звіт. Електронні консультації з громадськістю проводяться у підрубриці «Електронні консультації з громадськістю». Під час проведення електронних консультацій із громадськістю виконавча влада має опублікувати на сайті «Громадянське суспільство і влада» повідомлення про проведення електронних консультацій, текст проєкту акта, який виноситься на обговорення. Слід зазначити, що брати участь в обговоренні законопроєктів може брати будь-який користувач мережі Інтернет, який має бути зареєстрований на сайті «Громадянське суспільство і влада». Користувачі можуть оцінювати проєкт і його складники, писати зауваження та пропозиції. За результатами таких консультацій також готується звіт [12, с. 60–65].

Звіт про результати проведення таких консультацій із народом, як громадське обговорення та електронні консультації, публікуються прийнятими способами не пізніше двох тижнів після прийняття рішень за результатами обговорення.

Отже, можна зазначити, що громадське обговорення подібне до референдної правотворчості, адже їхній предмет може бути однаковим. Але на референдумі народ приймає нормативно-правовий акт шляхом голосування, а на обговоренні кінцеве рішення щодо нормативно-правового акта приймається державою, а саме спеціально уповноваженими органами.

В Україні темі референдуму присвячено третій розділ Конституції [13]. 3 липня 1991 року Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки був прийнятий Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Цей закон визначав загальні положення референдуму; порядок призначення референдумів; підготовку до проведення референдумів; порядок голосування і визначення підсумків референдуму; опублікування, введення в дію, зміну або скасування законів чи інших рішень, які були прийняті на референдумі. Окрім того, у законі була окрема глава про дорадче опитування громадян України, тобто глава про консультативний референдум. Однак цей закон втратив чинність на підставі прийняття нового закону [14].

6 листопада 2012 року Верховна Рада України прийняла Закон «Про всеукраїнський референдум». Цей закон мав

більше уточнень щодо референдної правотворчості. Закон також визначав загальні положення референдуму, порядок проголошення (призначення) всеукраїнського референдуму, його організацію та проведення, процес голосування та встановлення результатів референдуму, правові наслідки всеукраїнського референдуму, засади оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються процесу референдуму. Закон був доповнений положеннями про відповідальність за порушення законодавства щодо всеукраїнського референдуму, про агітацію референдуму, про гарантії діяльності суб'єктів процесу референдуму та офіційних спостерігачів, про фінансове та матеріальне забезпечення підготовки та проведення всеукраїнського референдуму, про списки учасників всеукраїнського референдуму, а також про комісії референдуму [15].

Нині в Україні відсутній закон щодо референдної правотворчості, оскільки 26 квітня 2018 року Конституційний Суд України визнав Закон «Про всеукраїнський референдум» неконституційним. Під час винесення рішення Конституційний Суд України наголосив, що ухвалення актів Верховною Радою України на її засіданнях має виконуватися шляхом особистого голосування народними депутатами України. Конституційний Суд України вважає, що це є достатньою підставою для визнання цього закону неконституційним. Також наголошується, що Верховна Рада за допомогою звичайного закону врегулювала відносини, які повинні регулюватися Конституцією України.

Висновки і пропозиції. Отже, окрім референдуму як форми безпосередньої участі громадян у правотворчості, є правотворча ініціатива, народне вето, електронні консультації чи громадське обговорення законопроектів тощо. За народної ініціативи передбачається формулювання та підтримка з боку певної кількості громадян ініціативи, унаслідок реалізації якою народом або ж парла-

ментом може бути прийнятий нормативно-правовий акт, а на референдумі народ є головним учасником під час створення та розгляду нормативно-правового акта, схвалюючи шляхом голосування. «Народне вето» допомагає народу скасувати закон, який не задовольняє його інтереси. Використовуючи право вето, народ забороняє такий закон. У цьому полягає відмінність між «народним вето» та референдною правотворчістю. Громадські обговорення та електронні консультації з народом дають змогу врахувати думку громадськості під час підготовки законопроектів, а кінцеве рішення щодо проекту акта приймається спеціалізованим органом державної влади.

Пропонується вдосконалити процедуру контролю за результатами здійснення обов'язкових рекомендацій, які оформлені у правовому акті Верховної Ради України та були прийняті після слухань, створивши Національне агентство України з питань контролю за результатами здійснення обов'язкових рекомендацій, які оформлені у правовому акті Верховної Ради України та були прийняті після слухань та прийняті відповідний законопроект. Окрім того, пропонується створити доступну для всіх систему, завдяки якій населення матиме змогу дізнаватися інформацію про проведення слухань, зміст рекомендацій для учасників і хід виконання таких рекомендацій.

Також пропонується прийняти новий Закон «Про всеукраїнський референдум», положення якого будуть формуватися на європейських стандартах, особливо враховуючи позицію Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії): «Застосування референдумів повинно бути підпорядковане юридичній системі загалом, а особливо нормам, які регулюють перегляд Конституції. Зокрема, референдум не може бути проведений, якщо Конституція не передбачає його, наприклад, коли конституційна реформа є предметом виключної юрисдикції парламенту».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Руденко В.Н. Конституционно-правовые проблемы прямой демократии в современном обществе : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Екатеринбург, 2003. 46 с.
2. Schmidt Dawid D. Citizen lawmakers: The Ballot Initiative Revolution. Philadelphia : Temple University Press, 1989. 345 p.
3. Євгенєва А.М. Форми участі громадськості у процесі законотворення, їх система та класифікація. Київ : Вид. дім «КМАкадемія», 2006. Т. 53. С. 29–31.
4. Рябченко Т.О. Форми безпосередньої участі громадян у правотворчості. *Правові горизонти*. 2016. № 7. С. 7–15.
5. Євгенєва А.М. Законотворчість: участь громадськості у законодавчому процесі: інформаційно-аналітичне дослідження. Київ : Заповіт, 2008. 96 с. (Програма сприяння Парламенту України університету Індіани США. Лабораторія законодавчих ініціатив).
6. Руденко В.Н. «Народное вето» как институт непосредственной демократии. *Государство и право*. 2004. № 3. С. 16–22.
7. Народне вето. Міжнародний досвід. 28.11.2019. URL: <https://www.opo.ua.org/report/vybory/19539-narodne-veto>.
8. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 4 квітня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0>.
9. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.
10. Лабораторія законодавчих ініціатив. Світова практика та український досвід використання механізму парламентських слухань та слухань у комітетах як інструменту контрольної функції парламенту (1 частина). 26.04.2005. URL: <https://parlament.org.ua/2005/04/26/world-ukr-parliamentary-hearings>.
11. Про затвердження Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики : Постанова Кабінету Міністрів України № 996 від 3 листопада 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п>.
12. Рябченко Т.О. Референдум як форма безпосередньої правотворчості українського народу (теоретичні аспекти). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/1273>.
13. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
14. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 3 липня 1991 р. № 1286-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12>.
15. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 листопада 2012 р. № 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.